

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.141:347.997(477)

М. Бедрій

Ягеллонський університет у Кракові,
стипендіат факультету права та адміністрації,
канд. юрид. наук

СУДОВІ МЕХАНІЗМИ В ІСТОРИЧНИХ ТИПАХ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

© Бедрій М., 2016

Розглянуто судові механізми в історичних типах українського звичаєвого права – додержавному, вервному, копному, карпатському та козацькому. Проаналізовано формування, склад і компетенцію додержавних, вервних, копних, зборових, отаманських, сотенних, полкових та інших судів. Висвітлено вплив козацького звичаєвого права на становлення судової системи Гетьманщини.

Ключові слова: українське звичаєве право, судові органи, громадські суди, судовий захист, колегія суддів.

М. Бедрій

СУДЕБНЫЕ МЕХАНИЗМЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ТИПАХ УКРАИНСКОГО ОБЫЧНОГО ПРАВА

Рассматриваются судебные механизмы в исторических типах украинского обычного права – предгосударственном, вервном, копном, карпатском и казацком. Проанализированы формирование, состав и компетенция предгосударственных, вервных, копных, сборовых, атаманских, сотенных, полковых и других судов. Освещено влияние казацкого обычного права на становление судебной системы Гетманского государства.

Ключевые слова: украинское обычное право, судебные органы, общинные суды, судебная защита, коллегия судей.

М. Bedriy

JUDICIAL MECHANISMS IN HISTORICAL TYPES OF UKRAINIAN CUSTOMARY LAW

This article is devoted to judicial mechanisms in historical types of Ukrainian customary law – pre-state law, “very” law, “kopa” law, Carpathian law and Cossack law. The formation, composition and competence of pre-state courts, “very” courts, “kopa” courts, assembly courts, chieftain courts, centesimal courts, regimental courts and other are analyzed. The

influence of the Cossack customary law on the establishment of the Hetman state judicial system is highlighted.

Key words: Ukrainian customary law, judiciary bodies, community courts, judicial protection, panel of judges.

Постановка проблеми. Правова система сучасної України потребує комплексного оновлення у дусі європейських стандартів і національних цінностей, баланс яких повинні забезпечити законодавці та громадянське суспільство. До того ж існує потреба розвитку правового плюралізму, подолання прикритої спадщини радянського позитивізму, яка не допускала існування інших джерел права, крім тих, що виражали волю держави. Хоча окремі законодавчі акти вже створили можливості регулювання суспільних відносин за допомогою звичаїв, усталених практик, принципів права, судових рішень тощо, ці форми права ще не отримали значного поширення у правозастосуванні. Однією з причин надто обмеженого застосування правових звичаїв є відсутність належних судових механізмів, які могли б такі норми апробувати та захищати від порушень. Історичний досвід українського народу й інших народів світу підтверджує, що звичаєве право може набути повної та ефективної дії лише за наявності спеціальних судових органів – т. зв. судів звичаєвого права. Феномен формування та функціонування таких органів судочинства на українських землях викликає великий інтерес.

Аналіз досліджень проблеми. Дослідження історії судових органів, основним завданням яких було вирішення спорів за допомогою правових звичаїв, розпочалися ще у період перебування українських земель у складі Російської імперії, адже на той час подібну функцію виконували волосні суди. Щоправда, ці органи не варто зараховувати до певного історичного типу українського звичаєвого права, оскільки вони були створені в адміністративному порядку, а процесуальні аспекти їхньої діяльності регулювало російське законодавство. У цей час дослідження судів звичаєвого права розпочали О. Єфименко, М. Іванішев, О. Кістяківський, І. Оршанський, С. Пахман, І. Черкаський, П. Чубинський, Д. Яворницький та ін. У 20-х роках ХХ ст. судові механізми українського звичаєвого права були об'єктом наукового інтересу Комісії для виучування історії західно-руського та українського права і Комісії для виучування звичаєвого права України. Серед сучасних дослідників питання звичаєвого судочинства вивчалися у працях О. Бирковича, І. Бойка, С. Васильєва, І. Грозовського, А. Гурбика, О. Гуржія, С. Ковальнової, О. Сокальської, І. Усенка, Р. Шандри, О. Шевченка та ін. До того ж проблема судових механізмів, їхніх завдань, особливостей і значення у конкретних історичних типах українського звичаєвого права ще не отримала комплексного висвітлення у науковій літературі.

Мета роботи – дослідити судові механізми в історичних типах українського звичаєвого права.

Виклад основного матеріалу. В одній із попередніх публікацій історичним типом українського звичаєвого права була названа підсистема українських звичаєво-правових норм, яка діяла на певній території, протягом певного періоду, мала внутрішню узгодженість і структуру, а також забезпечувалася механізмом судового захисту [1, с. 109]. Відтак до визначальних властивостей історичного типу українського звичаєвого права належала наявність внутрішнього оригінального судового механізму захисту й апробації звичаєво-правових норм. Хоча кожен історичний тип українського звичаєвого права мав свій механізм судового захисту, який виражався у відповідних органах правозастосування, усім цим судам були характерні деякі спільні ознаки. По-перше, судові органи історичних типів українського звичаєвого права (за деякими винятками) були колегіальними. По-друге, судді цих органів правозастосування були виборними. По-третє, як правило, судді не були професійними юристами, а авторитетними знавцями правових звичаїв. По-четверте, засідання судових органів звичаєвого права були відкритими, і у них брали участь багато

людей. Названі спільні ознаки вказують на те, що демократизм і відкритість судочинства були важливими ознаками правової ментальності українців.

Водночас потрібно розуміти, що наявність оригінального судового механізму застосування правових звичаїв не є винятковою особливістю саме українського народу. Для звичаєво-правових систем загалом характерні спеціальні органи правозастосування – т. зв. суди звичаєвого права. Вони присутні на різних історичних етапах правового розвитку багатьох народів світу, адже саме ці інститути додають завершеності кожній підсистемі звичаєвого права, стаючи ареною застосування та захисту звичаєво-правових норм. У деяких державах вони діють навіть і сьогодні (наприклад, суд джирги у Пакистані [2]). Український правознавець С. Васильєв виділив такі спільні ознаки судів звичаєвого права: авторитет суду (суддів); забезпечення гармонії між людиною і суспільством, яка ґрунтується на впевненості учасників процесу у справедливості вирішення спору; правосуддя виступає як засіб примирення, а не як інструмент чіткого застосування права [3, с. 23]. Звісно, суди звичаєвого права не варто ідеалізувати, але водночас потрібно відзначити їхню важливу роль у процесі генезису сучасної судової влади.

Перші судові органи формувалися у зв'язку з необхідністю забезпечувати правові звичаї. Влада старійшин-правителів родових спільнот була дуже широкою, охоплюючи, зокрема, судові функції. Так виникли додержавні суди на українських землях, тобто у формі судових повноважень колегії родових старшин. На засіданнях додержавних судів був присутній увесь рід, що свідчить про громадський характер додержавного судочинства, який зберігся протягом багатьох століть на українських землях, став частиною національного менталітету українців. Коли роди були ізольовані одне від одного, старшини родових общин могли судити тільки членів цих спільнот. Щодо членів інших родів застосовувались інші заходи, що ґрунтувались на принципі таліону, зокрема, кровній помсті. Із припиненням ізоляції родів юрисдикція додержавних судів розширювалася. Родові спільноти почали співпрацювати одна з одною у сфері судочинства для того, щоб забезпечити спокій, справедливість та мирне співжиття [4, с. 284].

Оскільки додержавне право було єдиним чинним правом на українських землях у первісному суспільстві, то воно забезпечувалося тим, що кожна родова спільнота мала свій судовий орган. Його можна назвати додержавним, родовим або ж общинним судом. До складу додержавного суду входили найповажніші члени роду, яких називали “судними мужами” або “добрими людьми”, а головуючим виступав родовий старійшина. Під їхню юрисдикцію потрапляли усі справи (як цивільні, так і кримінальні) щодо тих правовідносин, які відбувались на території родової спільноти. Суду родової спільноти належала роль своєрідного посередника між сторонами судового процесу. Засідання відбувались публічно (у присутності усієї родової спільноти) та проводились усно. Судовий процес мав обвинувально-змагальний характер, відбувався у присутності свідків. Сторони змагались у словесній баталії за формулою “слово проти слова”, підтверджуючи свої заяви та клопотання доказами [5, с. 24–25].

На генетичному зв'язку копних і додержавних судів наголошував М. Іванішев: “Сільська община Південно-Західної Росії (України – *М. Б.*) з її правовими звичаями та самостійним складом копних судів має ознаки глибокої давнини. Про початок і походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні у літописах, ні у законодавчих пам'ятках. Із великою ймовірністю можна припускати, що сільські общини виникли за тих часів, коли слов'янські племена, що залюднювали теперішню Південно-Західну Росію, ще не були об'єднані у державну спілку під зверхньою владою господарів” [6, с. 23]. “Кожне село окремо та вся община разом відповідали за вчинки своїх членів. У межах своєї округи община відповідала за безпеку життя та майна як своїх членів, так і прихожих” [6, с. 7]. Отже, перші принципи організації звичаєвого судочинства були закладені діяльністю додержавних судів. З часом вони зазнали еволюції та були успадковані спершу вервними, а потім копними судами.

Доки рід був невеликим і займав незначний територіальний простір, то справи вирішувались за участі усіх його членів. Але з плином часу роди розростались і почали займати великі за обсягом території. Цей процес супроводжувався створенням своєрідних середовищ, у яких вирішувались адміністративні потреби громади. Польський учений Ф. Гавронський назвав такі середовища

“центрами комунікації”. Суди родових спільнот також були перенесені у ці центри. У зв’язку з розширенням роду й території, на якій він проживав, виникли великі труднощі із забезпеченням участі усіх членів спільноти у судовому процесі, а згодом це стало взагалі неможливим. Тому кожне село й осіла група почали делегувати своїх суддів у центри комунікації, де здійснювалося судочинство [7, s. 178–179]. Так, суди родових спільнот еволюціонували і стали вервними судами.

Верв як сільська громада Київської Русі та Галицько-Волинської держави була порівняно замкненою спільністю людей, яка мала свою систему самоврядування, судочинства та права. Відтак норми вервного права гарантувались захистом у вервних судах. Вервний суд складався з “судових мужів” – найавторитетніших представників територіальної громади. Його очолював виборний голова (староста) [8, с. 36]. Вервні суди розглядали основний масив судових справ, що виникали із давньоруських правовідносин. Суддів вервного суду (імовірно, склад суду становив 12 осіб) у Київській Русі називали “мужі”, “добрі люди”, “обчі старці”. Їх обирала на цю посаду територіальна громада-верв. Щоправда, інколи траплялись випадки, коли їх обирали лише для вирішення однієї судової справи самими сторонами спору. У таких ситуаціях кожна сторона процесу обирала однакову кількість суддів, тобто по шість [9, с. 188].

Більшість дослідників підтримують позицію, що “звід 12 мужів”, про який говорить ст. 15 Короткої редакції “Руської Правди”, є вервним судом, проте є й такі учені, які вважають цих “мужів” послухами, тобто свідками. На думку російських істориків М. Карамзіна та А. Зіміна, у ст. 15 Короткої редакції “Руської Правди” йдеться про випадок, коли внаслідок зводу був знайдений злодій, але, крім знайденої речі, він вкрав й інші, повернення яких вимагав позивач [10, с. 56–57], тому є усі підстави вважати “звід 12 мужів”, про який говорить ст. 15 Короткої редакції “Руської Правди”, вервним судом. На вервний суд вказують також інші статті “Руської правди”: про представлення боржника на торг, про вивід послухів на торг, про звід перед 12 мужами (якщо боржник відмовлявся повертати борг), про гоніння сліду з чужими людьми та послухами, про пошуки “тятя” (злочинця) по верві та про видачу товару опікунові перед людьми [9, с. 186–187]. Отже, практика вервних судів мала вагомий вплив на законодавство Київської Русі.

Копне право сформувалося, апробовувалося і еволюціонувало насамперед у діяльності копних судів – прямих правонаступників вервних судів. Ці органи не лише застосовували його норми, але й забезпечували їхню чинність, адже це важлива умова дійсності правових звичаїв. Склад копних судів формувався демократичним шляхом унаслідок обрання по кожній справі громадами (як правило, сільськими), що входили до складу копного округу, відповідної кількості копних суддів. Копні суди, засідання яких відбувалося переважно просто неба за широкої участі громадськості, розслідували злочини, вирішували цивільні та кримінальні справи, виконували прийняті ними декрети. До того ж між копними судами і державою існував функціональний зв’язок, який проявлявся в участі вижив і возних у копному судочинстві, можливості оскарження копних декретів у державних судах тощо. До компетенції копних судів належали як цивільні, так і кримінальні справи (зокрема, справи про тяжкі злочини).

Склад копного суду був структурований. Усіх учасників копного суду називали “копниками”. Копні судді (кількість їх не була фіксованою та становила, залежно від справи, приблизно 10–20 осіб), що обиралися населенням копного округу, були господарями домів і мали постійну осілість в околиці. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі [11, с. 71]. До особи, яка обиралася копним суддею, висувалися такі вимоги: обізнаність у звичаєвому праві; наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед тим, як посісти посаду, копні судді складали присягу [12]. Так, у 1672 р. у с. Росина Перемишльської землі вирішувався спір “przez ludzi wiary godnych” [13, арк. 20 зв.] (“людьми, гідними довіри” – М. Б.).

Окрім копних суддів, на “велику копу” запрошували по одному–двох чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу. Вони називались у копному судочинстві “люди сторонні”. У них не було права голосу, проте ці суб’єкти процесу стежили за ходом судового розгляду, забезпечуючи його об’єктивність. На засіданні копного суду мали право бути присутніми власники сіл та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада) [14, с. 24]. Так, у 1615 р. Павло Кодильський звітував у Теребовлянському гродському

суді, що по дорозі із Хмільника бачив “на добровільній дорозі людей розмаїтих... на купу зібраних” [15, арк. 121 зв.].

Волосні і сільські старости контролювали прибуття жителів копного округу на засідання копного суду, а перед його початком звітували зібранню про те, хто прийшов та хто і з якої причини не з’явився [16, с. 90]. Інколи присутніх на засіданні копного суду перевіряли за списками жителів сіл. Цього вимагав, наприклад, Якуб Климашевський на засіданні копного суду, яке відбулося у 1583 р. у с. Підгайці Луцького повіту [17, с. 105–106]. Для значної частини копного зібрання їх участь у ньому була імперативною, а за відсутності цих осіб, то щодо них застосовувалися заходи юридичної відповідальності.

Серед державних чиновників найважливішим процесуальним статусом у копному судочинстві був наділений возний (до 1566 р. – виж). Він здійснював державний нагляд за копним судочинством і складав реляцію (протокол) про хід судового розгляду та рішення копного суду. Згодом він заносив свою реляцію в актові книги гродського суду. На нього покладалися також інші функції. У 1683 р., наприклад, копні судді просили Яна Кобилинського, трьох міщан і генерального возного Київського воєводства допомогти їм привести на засідання копного суду М. Мошковського як підозрюваного у справі про крадіжку [6, с. 186]. Як правило, на засіданні копного суду був присутній тільки один возний, хоча за деяких обставин їх могло бути кілька: два, три чи навіть чотири [18, с. 154]. Очевидно, кількість їх залежала від складності і суспільного резонансу судової справи.

Окрім возних, вижив, волосних і сільських старост, у засіданні копного суду брали також участь інші посадовці державної влади та місцевого самоврядування. Наприклад, у 1571 р. на “великій копі” у с. Релічич Луцького повіту були присутні два тивуни – Петрука Демидович і Максим Качанович [17, с. 105]. Присутність на засіданнях копних судів посадових осіб місцевого самоврядування була цілком логічним явищем, оскільки сам копний суд був судовим органом територіальної громади, яка його формувала.

Своєрідний механізм судового захисту був присутнім і у карпатському праві. В українських селах волоського права першою інстанцією був сільський суд у складі голови громади (кнеза) та присяжних. Їхня кількість переважно не перевищувала семи осіб. Кнез як голова громади села волоського права інколи здійснював судочинство одноосібно, проте у незначних справах і у присутності громади [19, с. 154]. Компетенція сільського суду у карпатському праві була доволі широкою, включаючи різні категорії цивільних і кримінальних справ, крім тих, які передбачали виклик ката [20, с. 68].

Другою інстанцією у карпатському праві були окружні (зборові) суди. Вони поширювали свою юрисдикцію на кілька сіл, що входили до певного округу (крайни, ключа тощо). Наприклад, у Перемишльському старостві Речі Посполитої розташовувалися три крайни – Брилинська, Устрицька та Коростенська [19, с. 154–157]. Цікаво, що у 1438–1451 рр. зборові суди функціонували і у м. Сянок, що мало магдебурзьке право. У їхніх засіданнях брали участь не тільки кнези, але й жителі сіл волоського права Щавне і Одрехова [21].

Громади сіл волоського права, які входили до складу єдиного округу, щорічно чи двічі на рік організовували збори, під час яких вирішували різні господарські питання та здійснювали судочинство. До складу зборового суду могли входити адміністратор округу (крайник), голови громад (кнези) та інші уповноважені особи. Загалом суддів зборового суду було близько семи. Головуючим суддею був окружний адміністратор (крайник). З XVI ст. у засіданнях зборових судів почали брати участь також представники державної влади – старости, підстарости, надвірні судді та ін. Однак вони не набували суддівського статусу, а повинні були здійснювати нагляд за належним здійсненням судочинства [22, с. 88–89].

Третьою судовою інстанцією за карпатським правом був суд крайника – окружного сільського адміністратора. Водночас ця система коригувалася залежно від того, кому належало відповідне село волоського права. У королівщинах (безпосередніх землях короля) апеляційною інстанцією був королівський суд або суди, що представляли короля на місцевому рівні – старости у

Польщі, коміти в Угорщині, пиркелаби у Молдові. У феодальних маєтках, до складу яких входило певне село волоського права, апеляційною інстанцією був доменіальний суд [19, с. 154–157].

Козацьке право на перших порах його існування (коли воно було виключно правом козацтва у межах Запорізької Січі) застосовувалося у судах, які функціонували на цій території. Традиційно вищим суддею Запорізької Січі вважався кошовий отаман, який “володів життям і смертю кожного з козаків” [23, с. 138]. Крім нього, вищою інстанцією була Військова рада. Як правило, більшість судових справ вирішували військові судді, а слідство та виконання судових рішень покладалося на військового осавула. Судовими функціями наділялися й інші представники козацької старшини, курінні та паланкові отамани. Козацька демократія проявилася у процесуальному праві Запорізької Січі принципом “де три козаки – два третього судять” [24, с. 120]. Очевидно, цей принцип був найдоцільнішим під час вирішення спорів і розкриття злочинів під час військових походів.

Посада військового судді вважалася другою після кошового отамана у владній ієрархії Запорізької Січі. Як і отамана, його обирали на Військовій раді з-поміж козацького товариства. Суддя був охоронцем “прадавніх звичаїв і одвічних порядків”, які діяли на Запорізькій Січі. Під час вирішення судових справ він не керувався писаними законами, а тільки нормами козацького звичаєвого права. Військовий суддя був зобов’язаний здійснювати судочинство динамічно, справедливо та безсторонньо. Хоча до його компетенції належала більшість цивільних і кримінальних справ козаків, він не мав права виносити остаточний вирок. Розглянувши справу, суддя передавав її для прийняття рішення кошовому отаману чи Військовій раді [23, с. 140].

З утворенням Гетьманщини у середині XVII ст. козацьке право стало основою її правової системи, а відтак застосовувалося в усіх судах цієї держави. Вищу ланку її судової системи становили суд гетьмана, суд Ради генеральної старшини, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія. Середньою ланкою судової системи Української козацької держави були полкові суди. Більшість справ у першій інстанції вирішували сотенні, міські та сільські (отаманські, копні, вотчинні) суди. Спеціалізованими судами Гетьманщини були церковні, ярмаркові, цехові, митні, третейські суди та суд грецького братства у Ніжині [25, с. 4]. У 1760–1763 рр. гетьман К. Розумовський провів судову реформу, за якою полкові та сотенні суди були замінені на городські, земські та підкоморські [26, с. 162].

Загалом у судовій системі Гетьманщини велику роль відігравав громадський фактор, що проявлявся в участі представників громадськості у засіданнях більшості судів держави. Протоколи судових засідань XVII – XVIII ст. підтверджують цей висновок. Так, у протоколах Пирятинського “обополного” суду від 1690 р. постійно зазначалося, що судовий розгляд відбувався у присутності козацької старшини, вїйта, бурмистрів і багатьох інших людей, гідних довіри. Бориспільський міський суд також розглядав справи у присутності громади. Відомо багато фактів, коли громада брала участь у прийнятті судового рішення чи визначала його зміст. На це звертали увагу Д. Багалій і В. Модзалевський, які підкреслювали, що участь громади у прийнятті рішень Полтавського міського суду виражала спільні ознаки такого методу судочинства з копним судом. Часто представники громадськості випрошували у суддів помилування, засуджених до смертної кари, злочинців. Наприклад, у 1704 р. на прохання присутніх світських і духовних осіб селянці Пелагеї була замінена смертна кара за вбивство своєї новонародженої дитини на тілесне покарання [27, с. 536–538].

Гетьман, будучи главою Козацької держави, наділявся, зокрема, судовими функціями. Так, під час обрання гетьманом І. Брюховецького було зазначено: “... щоб гетьману, суддям, полковникам, сотникам і отаманам козаків судити і карати”. Внаслідок цього формувався суд гетьмана, який, щоправда, розглядав справи у доволі рідкісних випадках. Найчастіше гетьман вирішував судові справи спільно з Радою генеральної старшини, до складу якої входили генеральний писар, судді, генеральні обозний, бунчужний, хорунжий і осавули [28, с. 25–26]. До того ж сам гетьман у разі вчинення ним державної зради був підсудним Генеральній раді, що було передбачено Переяславським договором 1659 р. та Глухівськими статтями 1669 р. [29, с. 175]. Однак за усю трагічну історію Козацької держави і непоодинокі факти державної зради гетьманів ця норма не була реалізована жодного разу.

Генеральна військова канцелярія, утворена ще у часи національно-визвольної війни, спочатку була лише виконавчо-адміністративним органом при гетьманові, не здійснюючи судових функцій. Їх вона отримала у 1720 р. після реорганізації цього органу гетьманом І. Скоропадським [26, с. 162]. Серед вищих органів судочинства Козацької держави особливе значення мав Генеральний військовий суд. До його складу входили генеральні судді, генеральні старшини та гетьман, який вважався верховним суддею Козацької держави та переважно головував на його засіданнях. У 1722 р. гетьман П. Полуботок, здійснюючи судову реформу, додав до складу Генерального військового суду асесорів, яких призначали на час судової сесії почергово з числа бунчукових товаришів (інколи з-поміж сотників). Їх завданням було прийняття судових позовів і підготовка справ до розгляду за відсутності генеральних суддів. Основним завданням Генерального військового суду був розгляд скарг на рішення полкових і сотенних судів. Щоправда, навіть у XVIII ст. компетенції Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії не були чітко розмежованими [30, с. 314].

На території кожного полку поширювалася юрисдикція полкових судів. Вони розглядали у першій інстанції цивільні та кримінальні справи, справи козацької старшини, а також скарги на рішення нижчестоящих судів (як правило, сотенних). На початку існування полкових судів (після національно-визвольної війни) судочинство у них здійснювали полковники, а з часу гетьманування Д. Многогрішного (1668–1672) – полкові судді. В їхніх засіданнях часто брали участь полкова старшина, сотники, отамани, представники міщанства і духовенства [31, с. 641–642].

Судовим органом щодо цивільних і кримінальних справ сотні був сотенний суд, склад якого майже цілком відповідав складу сотенного правління. Спочатку сотенні суди діяли спільно з ратушними судами, які називались у документах “судом нашим і громади посполитої”, “уряд сотенний”. Із середини XVIII ст. до складу сотенного суду входили: сотник, отаман, міський писар, а також сотенний осавул і хорунжий. Згідно з інструкцією гетьмана Д. Апостола 1730 р., сотенний суд відокремлювався від міських судів. Впродовж XVIII ст. компетенція сотенних судів поступово звужувалася, тому в останні роки їхнього функціонування вона полягала у тому, щоб “між рядовими козаками у найбільш важних скаргах і спорах словесний розгляд чинити” [32, с. 200].

У Гетьманщині функціонували сільські суди, що поділялися на доменіальні, копні й отаманські. Останні діяли у козацьких селах у складі отамана та двох-трьох представників територіальної громади. Їм були підсудні справи про незначні правопорушення, взаємні образи, селянські спори та інші маловажливі справи. Під час виникнення ускладнень у процесі судового розгляду сільський суд повинен був запитувати роз’яснення у сотенного суду, а інколи навіть передавав йому відповідну справу на розгляд. У козацьких сільських судах активну участь брала громада [33, с. 86].

Висновки. Отже, кожен історичний тип українського звичаєвого права мав власний автентичний судовий механізм захисту й апробації його норм. Саме завдяки судовим органам норми звичаєвого права набували чинності, адже один із способів санкціонування правових звичаїв було їхнє застосування у судовій практиці. Крім того, у цих судах звичаєво-правові норми зазнавали корегування та могли втратити чинність. Зміст конкретного типу звичаєвого права визначав характер того чи іншого судового органу (вервне право – вервний суд, копне право – копний суд тощо), порядок його формування та провадження у справах. Відтак можна дійти однозначного висновку – існування конкретної підсистеми звичаєвого права перебувало у прямій залежності від наявності відповідного органу правозастосування, його ефективності та визнання державою і суспільством.

1. Бедрій М. *Історичний тип українського звичаєвого права: спроба теоретичного обґрунтування* // *Держава і право. Серія “Юридичні науки”*. – К.: Юридична думка, 2015. – Вип. 68. – С. 99–112.
2. Rodrigues A. *Pakistan’s tribal justice system: Often a vehicle for revenge* / Alex Rodrigues // *Los Angeles Times*. – August 01, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://articles.latimes.com/2012/aug/01/world/la-fg-pakistan-jirga-justice-20120801>. 3. Васильєв С. В. Суди звичаєвого права на теренах пострадянських держав: історія та сучасний стан / С. В. Васильєв // Проблеми законності. – Х., 2015. – Вип. 131. – С. 15–25. 4. Бедрій М. М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян / М. М. Бедрій // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Юридические науки”. – Симферополь, 2009. – Т. 22 (61), № 1. – С. 283–288. 5. Захарченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с. 6. Іванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ у Юго-Западной Россіи / Н. Іванишев. – Кієвъ, 1863. – 72 с. 7. Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – С. 177–190. 8. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час) / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с. 9. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут у видах настоящей необходимости включить литовское законодательство у круг истории русскаго права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – Т. 2. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 155–223. 10. Российское законодательство X–XX веков / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 1. – 432 с. 11. Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010 – № 1. – С. 68–72. 12. Костицький М. Відновне правосуддя у контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4. 13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 413 (Чистова книга донесень 1672 р.), 2440 арк. 14. Щербицький О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицький. – Вильна, 1912. – 79 с. 15. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 17 (Теребовлянський гродський суд), оп. 1, спр. 112 (Чистова книга донесень 1615–1616 рр.), 1545 арк. 16. Гураль П. Волосна громада у період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 83–92. 17. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с. 18. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – 714 с. 19. Шандра Р. Суд та судочинство за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII–XVIII ст. / Р. Шандра // Право України. – 2008. – № 6. – С. 153–159. 20. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Ін-т народозн. НАН України, 1999. – 336 с. 21. Гошко Ю. Звичаєве право на Лемківщині [Електронний ресурс] / Ю. Гошко, О. Турчак. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0051.html>. 22. Шандра Р. Окружені суди волоського права на західноукраїнських землях / Р. Шандра // Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні: матер. XIV регіон. наук.-практ. конф. – Львів, 2008. – С. 87–90. 23. Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків / Д. Яворницький. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2015. – 1072 с. 24. Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – 471 с. 25. Биркович О. І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Биркович. – К., 2004. – 19 с. 26. Омельчук В. В. Судова реформа 1760–1763 років: основні етапи та наслідки / В. В. Омельчук // Наукові праці МАУП. – 2012. – Вип. 2 (33). – С. 157–163. 27. Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століття / Я. Падох // Антологія української юридичної думки / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – К. : Юрид. кн., 2003. – Т. 3. – С. 520–539. 28. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів, 1967. – 180 с. 29. Історія українського козацтва: нариси: у 2-х т. / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – Т. 2. – 724 с. 30. Історія українського козацтва: нариси: у 2-х т. / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – Т. 1. – 800 с. 31. Чехович В. А. Полкові суди / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія: у 6 т. – Т. 4: Н–П. – К.: Укр. енцикл., 2002. – С. 641–642. 32. Історія держави і права України / за ред. В. Д. Гончаренка. – Х.: Право, 2013. – 704 с. 33. Міллер Д. П. Очерки из истории юридического быта

REFERENCES

1. Bedriy M. Istorychnyy typ ukrayins'koho zvychayevoho prava: sprobа teoretychnoho obgruntuvannya [Historical type of Ukrainian customary law: an attempt theoretical justification]. *Derzhava i pravo*, 2015, vol. 68, pp. 99–112.
2. Rodrigues A. Pakistan's tribal justice system: Often a vehicle for revenge. *Los Angeles Times*, August 01, 2012. Available at: <http://articles.latimes.com/2012/aug/01/world/la-fg-pakistan-jirga-justice-20120801> (in English)
3. Vasyl'ev S. V. Sudy zvychayevoho prava na terenakh postradyans'kykh derzhav: istoriya ta suchasnyy stan [Courts of customary law on the territory of former Soviet countries: history and current status]. *Problemy zakonnosti*, 2015, vol. 131, pp. 15–25.
4. Bedriy M. Stanovlennya ta pravova pryroda obshchynnykh sudiv doderzhavnoho suspil'stva skhidnykh slovyan [Formation and legal nature of community courts pre-state society of Eastern Slavs]. *Uchyonye zapiski Tavricheskoho nacional'noho universiteta im. V. I. Vernadskoho. Yuridicheskiye nauki*, 2009, vol. 22 (61), No. 1, pp. 283–288.
5. Zakharchenko P. Istoria derzhavy i prava Ukrayiny (History of state and law of Ukraine) Kyiv, Attika, 2004. 368 p.
6. Ivanishev N. Odrevnikh sel'skikh obshchinakh v Yugo-Zapadnoy Rossii (About ancient rural communities in South-West Russia) Kyiv, 1863. 72 p. (in Russian)
7. Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu (Kupa or kopa courts in Polissia). Unknown city and year, p. 177–190. (in Polish)
8. Терлюк І. Я. Istoria derzhavy i prava Ukrayiny (Donovitniy chas) (History of state and law of Ukraine. Pre-recent time) Kyiv, Attika, 2004. 368 p.
9. Leontovych F. [Rus'ka Pravda and Lithuanian Statute in the kinds of the urgent need to include the Lithuanian legislation in terms of the history of Russian law] *Antolohia ukrayins'koyi yurydychnoyi dumky* [Anthology of Ukrainian legal thought] Kyiv, Yurydychna knyha, 2002, vol. 2, pp. 155–223.
10. Chistyakov O. I. (ed.) Rossiyskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov (Russian legislation X–XX centuries) Moscow, 1984, vol. 1. 432 p.
11. Tyshchik B., Bedriy M. Kopne sudochynstvo v Ukrayini ta osoblyvosti yoho zdiysnennya (XIV–XVIII st.) [Kopa proceedings in Ukraine and features of its realization (XIV–XVIII century)]. *Pravo Ukrayiny*, 2010, No. 1, pp. 68–72.
12. Kostyts'kyi M. Vidnovne pravosuddya v konteksti pravovoyi polityky v Ukrayini [Restorative justice in the context of legal policy in Ukraine]. Available at: www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4
13. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Bank 13, Exposition 1, Case 413, 2440 p. (in Latin, unpublished).
14. Shcherbitskiy O. Sudy v byvshem Velikom Knyazhestve Litovskom (Courts in the former Grand Duchy of Lithuania) Vilna, 1912, 79 p.
15. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Bank 17, Exposition 1, Case 112, 1545 p. (in Latin, unpublished).
16. Hural' P. Volosna hromada v period vkhodzhennya ukrayins'kykh zemel' do Velykoho knyazivstva Lytovs'koho [“Volost” community during the entry of Ukrainian lands in the Grand Duchy of Lithuania]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna*, 2002, vol. 37, pp. 83–92.
17. Hural' P. Terytorial'na hromada v Ukrayini: istoriko-pravove doslidzhennya. (Territorial community in Ukraine: historical and legal research) Lviv, Kray, 2008, 468 p.
18. Cherkas'kyi I. Hromads'kyi (kopnyy) sud na Ukrayini-Rusi XVI–XVIII v.v. [Community (“kopa” court in Ukraine-Rus' XVI–XVIII cent.]. *Pratsi komisiyi dlya vyuchuvannya istoriyi zakhidno-rus'koho ta vkrayins'koho prava*, Kyiv, 1928, vol. 4–5, 714 p.
19. Shandra R. Sud i sudochynstvo za volos'kym pravom na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh u XIII–XVIII st. [Court and proceedings by Vlach law in Western Ukrainian lands in XIII–XVIII cent.]. *Pravo Ukrayiny*, 2008, No. 6, pp. 153–159.
20. Hoshko Yu. Zvychayeve pravo naselennya Ukrayins'kykh Karpat ta Prykarpattya XIV–XVIII st. (Customary law of Ukrainian Carpathians and near Carpathians population in XIV–XVIII st.) Lviv, 1999, 336 p.
21. Hoshko Yu., Turchak O. Zvychayeve pravo na Lemkivshchyni [Customary law in Lemkivschyna]. Available at: <http://www.haidamaka.org.ua/0051.html>
22. Shandra R. [District courts Vlach law in Western Ukrainian lands]. *Problemy derzhavotvorennya ta zahystu prav lyudyny v Ukrayini. Materialy XIV rehional'noyi nauk.-prakt. konf.* [Problems of state making and the protection of human rights in Ukraine. Materials 14th regional scientific and practical conference], Lviv, 2008, pp. 87–90.
23. Yavornyts'kyi D. Istoriya Zaporiz'kykh kozakiv (History of Zaporizhzhia Cossacks) Kyiv, FOP Stebelyak O. M., 2015, 1072 p.
24. Muzychenko P. Istoriya derzhavy i

prava Ukrayiny (History of state and law of Ukraine) Kyiv, Znannya, 2007, 471 p. 25. Byrkovych O. I. Sudova systema Ukrayins'koyi derzhavy (Het'manshchyny). Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 [The judicial system of the Ukrainian state (Hetman state)]. Kyiv, 2004, 19 p. 26. Omel'chuk V. V. Sudova reforma 1760-1763 rokiv: osnovni etapy ta naslidky [Judicial reform 1760–1763: the main stages and consequences]. Naukovi pratsi MAUP, 2012, vol. 2 (33), pp. 157–163. 27. Padokh Ya. [Land litigation in Left Bank Ukraine in the second half of the XVII–XVIII century] Antolohia ukrayins'koyi yurydychnoyi dumky [Anthology of Ukrainian legal thought] Kyiv, Yurydychna knyha, 2003, vol. 3, pp. 520–539. 28. Pashuk A. Y. Sud i sudochynstvo na Livoberezhniy Ukrayini v XVII–XVIII st. (1648–1782) (Court and proceedings in Left Bank Ukraine in XVII–XVIII cent. (1648–1782) Lviv, 1967, 180 p. 29. Smoliy V. A. (ed.) Istoriya ukrayins'koho kozatstva (History of Ukrainian cossacks) Kyiv, Kyevo-Mohylyans'ka akademiya, 2011, vol. 2, 724 p. 30. Smoliy V. A. (ed.) Istoriya ukrayins'koho kozatstva (History of Ukrainian cossacks) Kyiv, Kyevo-Mohylyans'ka akademiya, 2011, vol. 1, 800 p. 31. Chekovych V. A. [Regimental courts] Yurydychna entsyklopediya [Legal encyclopedia] Kyiv, 2002, vol. 4, pp. 641–642. 32. Honcharenko V. D. (ed.) Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny (History of state and law of Ukraine) Kharkiv, Pravo, 2013, 714 p. 33. Miller D. P. [Outline of the history of old Ukraine legal life] Antolohia ukrayins'koyi yurydychnoyi dumky [Anthology of Ukrainian legal thought] Kyiv, Yurydychna knyha, 2003, vol. 3, pp. 80–106.